

ДОКУМЕНТА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ О СПОЉНОМ ДУГУ ЈУГОСЛАВИЈЕ ПОЧЕТКОМ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА²

Апстракт: Фондови Архива Југославије представљају најзначајније историјске изворе за изучавање спољног дуга социјалистичке Југославије, једног од најважнијих питања унутрашње политике и међународног положаја Југославије после смрти Јосипа Броза. Помоћу њих се могу дати одговори на бројна важна питања: колики је био спољни дуг земље, када и како је настао, како су југословенски политичари реаговали на тај проблем, које су биле његове унутрашње компоненте и сл.

Кључне речи: Архив Југославије, спољни дуг, СФРЈ, ММФ, Председништво СФРЈ, Председништво ЦК СКЈ, СИВ

У науци није непознато да је Југославија у време смрти Јосипа Броза била у озбиљној политичкој, економској и друштвеној кризи, а ускоро су и националне напетости, изазване пре свега албанским насиљем на Косову и Метохији 1981, поново избиле на површину.³ У овом раду желимо да истакнемо значај, анализирамо карактер и изнесемо кључне закључке које нам фондови Архива Југославије пружају о једном од најупечатљивијих сегмената југословенске кризе почетком осамдесетих година 20. века – спољном дугу земље.

Проблем спољног дуга био је веома оптерећујући за Југославију, до степена да је угрожавао независност и сувереност земље. Дакле, изучавање тог питања научно је веома легитимна и важна тема. Њу је немогуће темељно истражити без фондова Архива Југославије.

¹ научни саветник, slobodanselinic@gmail.com

² Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години, бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023. године.

³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1988, III; John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge 1996, 320; Dajana Džonston, *Suludi krstaši, Jugoslavija, NATO i obmane Zapada*, Beograd, 2005, 33; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974.–1990.)*, Zagreb, Beograd 2003; Susan Woodward, *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington 1995, 28, 35; Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja* (priredio i uvodnu studiju napisao Tvrtko Jakovina), Zagreb 2011; Слободан Селинић, *Србија 1980–1986: политичка историја од Тита до Милошевића*, Београд 2021.

ИЗВОРИ: ЗНАЧАЈ, ВРСТА, КАРАКТЕР

Какви су извори у питању? По природи ствари, највише докумената настало је радом савезних државних и партијских органа. Државни су, пре свега, Савезно извршно веће (СИБ), Председништво СФРЈ, Народна банка Југославије, Скупштина СФРЈ, Савезни секретаријат за финансије и низ других нижих савезних установа које су се бавиле економским и друштвеним темама. Фондови већине ових институција чувају се у Архиву Југославије, док се грађа НБЈ чува у посебном архиву. Партијски се односе на рад ЦК СКЈ и Председништва ЦК СКЈ. Притом би требало имати у виду да су се партијски органи овом темом бавили на основу података државних институција. Тема је била толико осетљива, од виталног интереса за земљу, да је тешко наћи неки документ о њој а да не носи ознаку државне тајне или строго поверљивог документа. У досадашњим истраживањима користили смо пре свега фондове СКЈ, Председништва СФРЈ и Скупштине СФРЈ, па се закључци које износимо односе на њих.

420

Прва особина ове грађе је њен велики обим. И државни и партијски органи су се спољним дугом у појединим периодима бавили веома интензивно. То се односи, на пример, на пролеће и лето 1983. године када је криза достигла врхунац и када је држава могла или да прогласи мораторијум на враћање спољног дуга са свим тешким политичким и економским последицама или да пристане на услове ММФ-а и других страних финансијских установа. Тада су седнице ових органа одржаване скоро свакодневно, а СИБ је понекад заседао и више пута током једног дана, па и дубоко у ноћ. Јасно је да је у таквој ситуацији обим грађе изузетно велики.

Друго важно питање јесте какав је карактер те грађе. Постоји више врста докумената. Најпре, реч је о стенограмима и записницима седница партијских и државних органа. Стенографске белешке су прворазредни извор. У одсуству преминулог вође револуције Јосипа Броза, наследници су се суочили са последицама његове и своје дотадашње владавине, а једна од последица било је неконтролисано задуживање, велики спољни дуг и довођење земље на праг мораторијума на враћање дугова. О томе да је међу Титовим наследницима постојала свест да су у наслеђе добили велику одговорност, а можда и о страху да они не буду ти који ће упропастити дело револуције, сведочи упозорење председника Председништва СФРЈ Мике Шпиљка на седници овог тела 27. јуна 1983. године: „Другови, ми смо на испиту, нас прозивају. Да ли је ово руководство способно, после Тита, да изађе на крај са овом ситуацијом? То нас прозива наша властита радничка класа, народ то питање непрекидно поставља и то нам иноземство поставља. И ако ми не будемо у томе одлучни, ако ми не будемо јединствени, онда ћемо имати далеко веће притиске из вана, биће специјалног рата.“⁴ Криза је била толико дубока да је угрожавала и независност земље и животни стандард њених становника навиклих годинама да живе на вишем нивоу од оног који је омогућавала продуктивност њиховог рада. Свест о размерама кризе полако се пробијала до партијских и државних функционера окупљених у руководећим телима. Криза је у јуну 1983. прерасла у драму, о

⁴ Архив Југославије (АЈ), 803, Председништво СФРЈ, ф. 156, 193. седница, 27. 6. 1983, Државна тајна, Стенографске белешке

чему архивски изворе јасно сведоче. Тежину избора пред којим се југословенски врх нашао током преговора са страним банкама почетком јуна те године илуструје чињеница да је о спорним клаузулама које су западне банке хтеле да наметну Југославији у споразуму о кредиту расправљало Председништво СФРЈ на седници у ноћи између 6. и 7. јуна. Хитност је захтевала ноћно заседање. Чланови државног Председништва су у присуству представника СИБ-а, на челу са Милком Планинц, гувернера НБЈ Радована Макића и председника републичких и покрајинских председништва започели већање два сата пре, а завршили сат и по после поноћи. Драматичност се видела и из усвојених одлука: међу њима је била и она која је обавезивала државне органе да се припреме за најгори сценарио – прекид преговора и генерални репрограм дуга, што би Југославију оставило без стране финансијске помоћи и увело је у ванредно стање.⁵ Стенографске белешке зато сведоче не само о озбиљности ситуације, већ и о поделама и различитим схватањима у врху земље. Из њих се виде ставови бројних водећих личности који су највише били уједињени око жеље да се очува постојећи идеолошки, политички и друштвени поредак, а са њим и њихова власт. У политичком руководству није било довољно спремности, осим неких појединачних иступања, да се утврди бар политичка одговорност за бројне погрешне одлуке и пропуштене прилике из претходних година. На овим седницама се по правилу говорило веома отворено, понекад емотивно и запаљиво, без скривања међурепубличких подела око неких питања. Стенографске белешке су од великог значаја и због тога што су представници СИБ-а и НБЈ на седницама државних и партијских тела веома често имали уводна излагања у којима су детаљно говорили о стању државних финансија и актуелностима у преговорима са страним институцијама око спољног дуга. Неретко су после тога били изложени питањима, дајући додатна појашњења. Историчару је од велике важности што се том приликом говорило без увијања, конкретно, отворено, па ти извори садрже обиље поверљивих података.

Осим стенографских бележака, најважнија врста извора су пратећи материјали СИБ-а, Народне банке Југославије или савезних стручних служби и установа достављани државном и партијском руководству, махом као прилози за седнице. Поверљивог садржаја, они говоре о бројним темама: узроцима и коренима задужености Југославије, износу спољног дуга, регионалној структури дуга и спољнотрговинске размене (развијене земље Запада, социјалистичке земље, земље у развоју), току преговора са страним повериоцима, различитим варијантама југословенског одговора на кризу, степену задужености појединих банака, република и покрајина... Они су углавном плод рада тадашњег југословенског савезног бирократског апарата. Бројни су, разноврсни и обимни и обилују статистичким подацима. У њима су и бројни финансијски стручни или технички термини, посебно када се ради о изворима који описују преговоре југословенске стране са страним банкама и ММФ-ом, тачније услове и клаузуле који су постављани Југославији као услов за постизање споразума. Тај део грађе није лако разумети, тим пре што су међу условима постављеним Југославији 1983. били и неки за које ни тадашњи југословенски правни и финансијски стручњаци нису тачно знали

⁵ АЈ-803-154, 188. седница, 6. 6. 1983, Државна тајна, Стенографске белешке

право значење, па су ангажовали америчке адвокате као стручну помоћ. Овој групи извора припадају и пратећа акта СИБ-а достављана Скупштини СФРЈ уз предлоге кључних закона усвојених почетком јула 1983, а који се могу наћи у фонду Савезне скупштине. У њима има материјала који не само да представљају образложење или предлоге закона, већ дају целовит приказ југословенског погледа на питања спољне задужености земље, којим је требало убедити делегате да подрже предлоге СИБ-а. Дobar пример је материјал који је СИБ доставио Скупштини у јуну 1983. уз предлог Закона о гаранцији Федерације за обавезе по споразуму о кредиту између НБЈ и овлашћених банака с једне и Међународног координационог комитета са друге стране којим је омогућено да Федерација преузме обавезу као гарант по кредитима НБЈ и пословних банака за кредит од две милијарде долара. У циљу убеђивања делегата у неопходност подршке закону, образложење је било исцрпно, детаљно, пуно конкретних и поверљивих података, што га чини прворазредним извором.⁶

Већ смо истакли велику поверљивост архивских извора за ову тему. Она је сасвим очекивана с обзиром да се радило о питању од виталног државног значаја. Међутим, током истраживања смо наишли и на случај који нисмо очекивали – уништавање докумената. Изненађење је било тим веће што се ради о осамдесетим годинама, а не о времену непосредно после рата када је у условима још увек до краја неучвршћене власти та врста конспиративности била више очекивана. Наиме, суочен са тешким условима за наставак кредитирања и могућношћу да земља не добије све кредите који су током јануара 1983. били у изгледу, СИБ је 2. јуна исте године задужио надлежне ресоре да сагледају последице које би настале у случају изостанка стране помоћи. Савезне институције су биле свесне да је „спољна ликвидност СФРЈ критично угрожена“ због предимензиониране потрошње и исцрпљивања девизних резерви НБЈ која је преузела на себе плаћање нафте, девизних обавеза Федерације и дугова пословних банака, пре свега Привредне банке Загреб. У таквим околностима је 6. јуна 1983. настао документ у коме су биле изложене четири варијанте, зависно од обима страних кредита које би држава евентуално добила. Прва је подразумевала остваривање целог финансијског пакета из јануара, друга, трећа и четврта су рачунале са мањим износом, док је четврта била најнеповољнија. У првој варијанти би земља добила преко 4,4 милијарде долара, исплатила обавезе за главницу средњорочног и дугорочног дуга од три милијарде и повећала девизне резерве за око две милијарде долара. У другој и трећој варијанти земља не би могла да отплати средњорочни и дугорочни дуг који би доспевао у тој години, а у четвртој би Југославија имала на располагању само 1,3 милијарде по основу средњорочних и дугорочних зајмова и кредита, што би водило даљем смањивању девизних резерви. Четврта варијанта би значила пад производње и смањење извоза, јер је југословенска привреда била зависна од увоза који би био смањен у одсуству нових кредита. Осим тога, та варијанта је водила ка драстичном паду стандарда и погоршању снабдевања становништва робом широке потрошње, односно увођењу рационалног снабдевања најважнијим пољопривредним производима и индустријским производима широке потрошње. Посебан сценарио је разрађиван за случај проглашавања мораторијума на плаћање доспелих обавеза. У савезним институцијама је оцењено

⁶ АЈ, 160, Савезна скупштина, ф. 1963, ас-227/1.

да је такав сценарио претио „блокадом привредне активности“. Било је немогуће унапред предвидети све економске и политичке последице тог чина. Једнострано проглашење мораторијума Југославију је стављало у неизвесност у погледу понашања страних субјеката. Оно је могло да варира од „добронамерног“, што би значило спремност на преговоре око регулисања дуга, па до веома оштрог, које би могло водити заплени имовине, принудним судским наплатама и блокирању рачуна југословенских банака у иностранству. Савезне стручне службе су биле свесне да би проглашавање мораторијума створило низ унутрашњих последица. Очекивано је да би то „забринуло и уплашило девизне штедише“, што би водило наглом повлачењу девизних улога и паду прилива од дознака радника. Привреда би осетила бројне негативне последице услед проглашења мораторијума, слично као и у случају четврте варијанте која је подразумевала одсуство нових кредита. Смањење увоза би водило паду индустријске производње од 8 до 12% и смањењу извоза.⁷ Све четири варијанте, тешки услови страних кредитора, као и могућност мораторијума нашле су се на столу чланова Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ неколико дана пошто су материјали припремљени. Међутим, док се тај документ налази међу материјалима које је разматрало Председништво СФРЈ, нема га у списима Председништва ЦК СКЈ, јер је „материјал спаљен“.⁸ У немогућности да дамо поуздан одговор, остаје нам само да поставимо кључно питање: зашто је партијско Председништво одлучило да уништи документ, ма колико био поверљив, ако га није уништило државно Председништво које га је такође разматрало тих дана? Можемо једино да констатујемо да се радило о изразито деликатном тренутку и великој одговорности. Било је јасно да би примена четврте варијанте значила ванредно стање у земљи и тешке политичке последице, јер се више никако не би могло скривати да је самоуправни систем доживео крах. Последице по углед у свету државе биле би једнако катастрофалне, а престиж у међународним односима, изграђен захваљујући улози у Покрету несврстаних, био је тада најјачи југословенски адут.

САЗНАЈНА ВРЕДНОСТ ИЗВОРА

Ма колико драгоцени, архивски извори добијају на правом значају тек када буду научно обрађени и сазнања достигнута на основу њих изнета пред академску заједницу, али и друштво у целини. Извори о којима говоримо садрже податке од прворазредног значаја за схватање дубине и размера кризе у којој је Југославија била почетком осамдесетих година. Изнећемо само неке од важнијих закључака који се на основу њих могу извести.

Најпре, у архивским документима нема много одступања по питању висине југословенског спољног дуга почетком осамдесетих. Може се констатовати да је он 1981. био око 20 милијарди долара, а да је проблем ескалирао у другој половини седамдесетих неконтролисаним задуживањем. Југословенски спољни дуг је драматично растао у последњих пет година Титовог живота. Савезни органи нису

⁷ АЈ-803-154, 188. седница, 6. 6. 1983, Међуресорска радна група СИВ-а, Државна тајна, Оцена платног биланса СФР у 1983. години – Поремећаји и алтернативна решења

⁸ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 39. седница, 14. 6. 1983. године

имали никакву контролу над задуживањем у иностранству, распарчавање земље на шест република и две покрајине остављало је тешке последице и у том сегменту. Међутим, било је неколико упозорења да би приликом рачунања задужености земље требало у дуг урачунати и девизну штедњу, јер је и то био износ који је држава морала да буде способна да врати у случају потребе. На пример, на седници Председништва ЦК СКЈ 7. априла 1981. Милош Минић је довео у питање званичан податак о државном дугу од око 19 милијарди долара, сматрајући да треба урачунати и девизне рачуне грађана, чиме би дуг достигао бар 25 милијарди. Дакле, указивано је на то да не треба водити рачуна само о спољном, већ о укупном дугу земље. Наредних месеци и година процене износа девизне штедње премашивале су 7 милијарди долара.⁹

424

Структура дуга по рочности и намени је из године у годину погоршавана узимањем финансијских кредита за одржавање спољне ликвидности, па је износ најнеповољнијих краткорочних кредита конвертибилном подручју повећан са 114 милиона 1975. на 2,3 милијарде долара 1981. године. У том периоду највећи део задужења трошен је на покривање дефицита текућег платног биланса који је 1976–1980. износио 8,6 милијарди долара.¹⁰

Неконтролисано задуживање и високе камате довеле су до тога да су годишњи ануитети 1982. достигли чак 5 милијарди долара. Југословенска власт је проценила да је тај износ био на нивоу 96% акумулације домаће привреде. Дакле, југословенска привреда је требало да ради само за враћање кредита.¹¹

Архивска документа недвосмислено указују да је током пораста југословенског спољног дуга дошло до великих промена у регионалној структури економских односа са иностранством, што је био један од узрока раста дуга. Југословенска привреда је све више увозила са Запада, задужујући се у доларима, а све више извозила у социјалистичке земље системом клиринга. У развијене земље Запада је 1966–1970. одлазило чак 54% југословенског робног извоза, а 1982. само 28%. Зато су расли проценти учешћа извоза у социјалистичке земље (са 34% на 51%).¹² Истовремено је зависност југословенске привреде од увоза са Запада остала велика (око 54% робног увоза је 1982. долазило из тих земаља). Из западних земаља је 1981. потицало 80% југословенског увоза опреме и 65% увезене робе широке потрошње.¹³ Другим речима, Југославија је привредни раст остваривала уз велику

⁹ АЈ, 507, СКЈ, III/336, 115. седница Председништва ЦК СКЈ, 9. 2. 1982, Строго поверљиво, Информација о регионалној усмерености југословенског извоза и увоза у периоду од 1970. до 1981. године

¹⁰ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 15. седница, 9. 11. 1982, Строго поверљиво, 3/97, Спољни дугови Југославије, проблеми отплата и могућности нових задужења

¹¹ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 6. седница, 25. 8. 1982, Информација о стању девизних резерви и спољној ликвидности Југославије

¹² АЈ, 507, СКЈ, III/336, 115. седница Председништва ЦК СКЈ, 9. 2. 1982, Строго поверљиво, Информација о регионалној усмерености југословенског извоза и увоза у периоду од 1970. до 1981. године; АЈ, 803, Председништво СФРЈ, ф. 154, 189. седница, 15. 6. 1983, СИБ, 30, ДТ 57/83, Државна тајна, Анализа могућих последица..., 20. априла 1983. године

¹³ АЈ, 507, СКЈ, III/336, 115. седница Председништва ЦК СКЈ, 9. 2. 1982, Строго поверљиво,

зависност од увоза, који је покриван кредитима, а не извозом. Висока тражња на домаћем тржишту и диспаритети домаћих и страних цена, при чему су домаће цене расле више у односу на цене у земљама са конвертибилним начином плаћања, чинили су увоз профитабилним, јачали увозну зависност и слабили заинтересованост привредних организација за извоз.¹⁴ Посебно је била велика увозна зависност фармацеутских сировина, од којих је 90% увожено из западних земаља. Немогућност њихове набавке довела би до скоро потпуног прекида производње лекова у Југославији.¹⁵

Са друге стране, југословенски извоз се све више окретао ка источноевропским земљама, посебно ка клириншком подручју. Највећи део извоза у те земље уговоран је робним листама између државних органа, па самим тим југословенске привредне организације нису морале да улажу веће напоре ка извозној оријентацији.¹⁶ Бројне југословенске фабрике су зависиле од увоза са Запада и извоза на Исток, што је за Југославију била најнеповољнија опција. Привреда је била зависна од репроматеријала, опреме и технологије са Запада, чиме је повећаван спољни дуг, а извозом на Исток је уљуљкивана у схватању да ниском продуктивношћу рада, недовољним квалитетом производа и високим трошковима може трајно да остварује извоз.¹⁷

Извори упућују и на закључак да је годинама континуирано растао трговински дефицит земље. Покривеност увоза извозом је у првој половини шездесетих била 73,8%, у другој половини шездесетих 68,3%, у првој половини седамдесетих 56,4%, да би 1979. пала на свега 48,5%. Од 1972. до 1979. друштвени производ је повећан за 51%, увоз реално за 48%, а извоз реално само 15%. То је значило да је високом унутрашњом тражњом и задуживањем финансиран динамичан развој (од 1976. до 1980. запослено је око милион људи у друштвеном сектору). Цена такве политике дошла је на наплату после Титове смрти када је требало враћати стране кредите.¹⁸

Основна карактеристика робне размене Југославије са светом био је велики дефицит у односима са развијеним земљама Запада, који је од 1976. до 1981. премашао 24 милијарде долара. Извоз на Запад је континуирано опадао, а увоз је остајао на високом нивоу. Дефицит је само делимично (око 35%) покриван неробним

во, Информација о регионалној усмерености југословенског извоза и увоза у периоду од 1970. до 1981. године

¹⁴ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/307, 7. 4. 1981, Информација о реализацији економских односа са иностранством у 1980. години и оцена за 1981. годину

¹⁵ АЈ, 803, Председништво СФРЈ, ф. 154, 189. седница, 15. 6. 1983, СИВ, 30, ДТ 57/83, Државна тајна, Анализа могућих последица..., 20. априла 1983. године

¹⁶ АЈ, 507, СКЈ, III/336, 115. седница Председништва СКЈ, 9. 2. 1982, Строго поверљиво, Информација о регионалној усмерености југословенског извоза и увоза у периоду од 1970. до 1981. године

¹⁷ АЈ, 507, СКЈ, III/336, 115. седница Председништва ЦК СКЈ, 9. 2. 1982, Строго поверљиво, Информација о регионалној усмерености југословенског извоза и увоза у периоду од 1970. до 1981. године

¹⁸ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/281, 67. седница Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ, 4. 6. 1980, Неауторизоване магнетофонске белешке

девизним приливом (туризам, саобраћај и друге услуге). Чак око 32% дефицита је покривано дознакама гастарбајтера.¹⁹

Бројни архивски подаци указују и да се енергетска криза у свету веома неповољно одражавала на Југославију која је зависила од увоза нафте, чија је цена расла (1979. је скочила 42%, а 1980. 75%).²⁰ Југославија је 1980, за мање количине нафте него 1979, платила око милијарду долара више.²¹

Следећи важан извор података који нам пружају фондови Архива Југославије јесте унутрашња економско-политичка компонента спољног дуга.

Унутрашње последице су биле озбиљне. Почеле су да ескалирају од 1979. када је забележен рекордно висок дефицит текућег платног биланса од 3,7 милијарди долара.²² Федерација и скоро све републике и покрајине су 1979. и 1980. пробиле утврђене платно-билансне позиције. За те две године је прекорачење у односу на пројектовани биланс земље износило укупно милијарду и 304 милиона долара. Своју билансну позицију највише је пробила Хрватска (прекорачење од 789 милиона долара). Они који су кршили договор суштински су награђивани, јер су после пробијања платног биланса у једној години добијали право да остваре дефицит и у следећој уместо да им билансна позиција буде умањена за онолико за колико су претходне године направили минус. Овакво понашање република, покрајина и Федерације стварало је притисак на девизне резерве и водило нагло повећању краткорочног задуживања у иностранству.²³ То је, уз тешкоће у финансирању високог дефицита платног биланса у 1979, низак степен ликвидности земље у међународним плаћањима, депресирање динара од 43% 1980. и неизвесност да се једном продате девизе могу поново купити, довело у фебруару 1980. до престанка рада јединственог девизног тржишта у Југославији. Несметано функционисање девизног тржишта замењено је интервенцијама НБЈ за потребе Федерације и продајом девиза банкама у циљу очувања спољне ликвидности. Токови девизне циркулације сведени су у веома уске оквире у виду привремених позајмица са кратким роковима враћања. То је нарушавало политику јединственог курса динара формирањем мноштва тржишта девиза са веома различитим курсевима, по правилу вишим од званичног. Девизни токови су постали нелегални. У пракси је легализовано плаћање у девизама између организација удруженог рада, тј. девизе су истиснуле динар из платног промета. Затварање токова циркулације девиза десило се не само на покрајинским и републичким границама већ и у ужим регионима, на

¹⁹ АЈ, 507, СКЈ, III/336, 115. седница Председништва ЦК СКЈ, 9. 2. 1982, Строго поверљиво, Информација о регионалној усмерености југословенског извоза и увоза у периоду од 1970. до 1981. године

²⁰ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/336, 115. седница Председништва ЦК СКЈ, 9. 2. 1982, Државна тајна, Информација о проблемима спољне ликвидности са предлозима мера

²¹ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/336, 115. седница, 9. 2. 1982, Неауторизоване магнетофонске белешке

²² АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 7. седница, 7. 9. 1982, Информација о актуелним проблемима спољне ликвидности Југославије

²³ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/336, 115. седница Председништва ЦК СКЈ, 9. 2. 1982, Државна тајна, Информација о проблемима спољне ликвидности са предлозима мера

нивоу овлашћених банака, па и самих радних организација које су биле извозници. То је водило нарушавању јединственог новчаног система и тржишта, слабљењу позиције домаће валуте и сужавању њене употребе, аутархији и затварању токова робе у регионалне оквире.²⁴

Спољна неликвидност је прерасла у озбиљну кризу са међународним последицама 1981. када неколико југословенских банака није могло да враћа дугове: Војвођанска банка Нови Сад, Стопанска банка Скопље, Косовска банка Приштина, Инвестициона банка Титоград и Привредна банка Загреб. Њихови дугови су сваљивани на НБЈ и девизне резерве земље. Укупно је, од почетка године до 10. децембра 1981, НБЈ интервенисала продајом девиза на међубанкарским састанцима у износу од 1,7 милијарди долара, при чему је 244 милиона коришћено за одржавање ликвидности банака у међународним плаћањима (највише Војвођанској банци – 97,3 и Косовској удруженој банци – 77,9 милиона долара).²⁵

427

Због недостатка девиза и колапса унутрашњег девизног тржишта, савезна држава је посебним мерама покушавала да обезбеди девизе за одржавање спољне ликвидности. Низом савезних закона и прописа утврђена је обавеза република и покрајина, тј. банака, да од девизног прилива издвоје на посебне рачуне НБЈ 10,52% (од 1. јануара до 15. априла 1982), односно 17% (од 16. априла) за потребе увоза енергетских сировина, затим 5% за потребе плаћања обавеза Федерације у иностранству и 15,9% за потребе привремених интервенција банкама за плаћање страних кредита. Међутим, износи које су банке, тачније републике и покрајине, издвајале били су далеко испод законом прописаних.²⁶ Од 1,9 милијарди долара, колико су републике и покрајине биле обавезне да у 1982. издвоје за увоз енергената у тој години, за првих седам месеци је издвојено само 23,3%. Највише су подбацивали САП Косово (издвојило 6,6%), Црна Гора (9,8%) и Хрватска (14,4%), а највише су издвојили Словенија (35,1%), САП Војводина (27,3%) и централна Србија (25,1%).²⁷

Највише проблема са спољном неликвидношћу имала је Хрватска, тачније њена Привредна банка Загреб. Ова република је 1982. суштински била неликвидна према иностранству. Спасавали су је власти Хрватске низом политичких акција, Федерација, НБЈ и банке из других делова земље. Крајем августа 1982. Хрватској је

²⁴ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/307, 7. 4. 1981, Информација о реализацији економских односа са иностранством у 1980. години и оцена за 1981. годину; АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/333, 12. 1. 1982, Државна тајна, Информација о неким значајним проблемима спољне ликвидности крајем 1981. године и почетком 1982. године

²⁵ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/333, 12. 1. 1982, Државна тајна, Информација о неким значајним проблемима спољне ликвидности крајем 1981. године и почетком 1982. године

²⁶ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 6. седница, 25. 8. 1982, Информација о стању девизних резерви и спољној ликвидности Југославије; АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, III/333, 12. 1. 1982, Државна тајна, Информација о неким значајним проблемима спољне ликвидности крајем 1981. године и почетком 1982. године; АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 9. седница, 21. 9. 1982, СР Србија – САП Војводина, Строго поверљиво, 16. септембар 1982. године

²⁷ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 9. седница, 21. 9. 1982, СР Србија – САП Војводина, Строго поверљиво, 16. септембар 1982. године

било потребно преко 1,8 милијарди долара за покриће свих обавеза до краја године, али је очекивано да прилив буде мањи од 800 милиона долара. Мањак од милијарду долара је заправо чинио константни мањак Хрватске током 1982. и он је покриван позајмицама од НБЈ и банака из других република, које заправо нису враћане, и смањењем увоза, чим се „један дио иноземног дуга субјеката из СР Хрватске супституирао повећањем дугова према субјектима ван СР Хрватске“.²⁸

Архивски извори откривају да је у средишту проблема неликвидности Хрватске била Привредна банка Загреб. Та банка је крајем 1981. имала преко 1,7 милијарди долара дуга по страним кредитима само за главницу, од чега је 64,27% био дуг ИНЕ. Банка није могла да уредно извршава обавезе ни према иностранству ни према НБЈ. Републички врх Хрватске је у лето 1982. закључио да над банком треба спровести „поступак санације“ уз ангажовање „друштвено-политичких заједница“ и НБЈ.²⁹ На дан 20. августа 1982. у укупним неизмиреним обавезама Хрватске према иностранству Привредна банка Загреб је учествовала са 61,5%, а у неподмиреним обавезама у земљи према НБЈ са 51,2%.³⁰ До почетка септембра предузет је низ мера за санацију динарске ликвидности банке, тако што су за њене потребе коришћена средства привреде која су била одвојена за друге намене, између осталог и за недовољно развијена подручја. Банци су пребачене чак и паре из депозита „друштвено-политичких заједница“. Од 31. маја до 31. августа 1982. девизне обавезе банке су износиле 553,3 милиона долара. Отплаћено је само 281,6, од чега је 65,8 милиона плаћено средствима банке, док су остатак подмирили НБЈ, друге банке и Федерација. Средства која је од девизног прилива према савезним законима банка била дужна да одваја за потребе Федерације трошена су за враћање страног дуга банке уместо да буду уплаћена Федерацији. Дешавало се и да Привредна банка Загреб средства добијена одлуком СИВ-а од Народне банке Југославије за потребе враћања спољног дуга искористи за друге сврхе, а дуг иностранству остане неизмирен.³¹

Проблеми у раду Привредне банке Загреб у толикој мери су угрожавали углед и ликвидност Југославије да су гувернер Макић и савезни секретар за финансије Флоријанчић 10. јануара 1983. упознали све најважније институције у земљи са њима и тиме питање издигли на политички ниво. Подсећали су да су СИВ и НБЈ још у мају 1982. одржали састанак са Извршним већем Хрватске и Привредном банком на коме је договорено колико ће СИВ и НБЈ помоћи девизним средствима извршавање обавеза Привредне банке, а колико ће средстава издвојити пословне банке из Хрватске, али да су до краја 1982. савезне установе издвојиле много више, а банке из Хрватске много мање од договореног. НБЈ је у корист загребачке банке интервенисала 1982. са 610 милиона долара. Упркос томе, банка је систематски избе-

²⁸ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 9. седница, 21. 9. 1982, СР Хрватска, Извршно вијеће Сабора, 42/82, Државна тајна

²⁹ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 9. седница, 21. 9. 1982, СР Хрватска, Републички секретаријат за финансије, Број 04-стр. пов. 75/2-1982.

³⁰ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 9. седница, 21. 9. 1982, СР Хрватска, Извршно вијеће Сабора, 42/82, Државна тајна

³¹ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 9. седница, 21. 9. 1982, СР Хрватска, Републички секретаријат за финансије, Број 04-стр. пов. 75/2-1982.

гавала извршавање законских обавеза, па Народној банци Југославије није уплатила 36,6 милиона долара за девизне трошкове Федерације, враћање дуга иностранству и увоз нафте (на шта је била обавезна према закону), а на име доспелих позајмица банка је у јануару 1983. већ била у кашњењу према НБЈ од 146 милиона долара, а осталим банкама 18 милиона долара. Значај интервенције НБЈ у циљу спасавања Привредне банке Загреб видљив је и из податка да је свим југословенским банкама за потребе ликвидности продато 450 милиона долара, од чега Привредној банци 348 милиона. Међутим, и поред велике финансијске подршке Федерације и других банака, те задржавања девиза које је према закону била дужна да издвоји на рачун НБЈ, Привредна банка Загреб није уредно извршавала обавезе према иностранству. На прелазу 1982. у 1983. банка није платила око 190 милиона долара на име отплате главнице и око 60 милиона долара на име камате страним кредиторима. Макић и Флоријанчић су нарочито инсистирали на озбиљним међународним последицама таквог понашања Привредне банке. Упозоравали су да банка није платила ни „камату на кредит што је *conditio sine qua non* банкарске праксе, тако да је ова чињеница до те мере узбудила међународне банкарске институције да непрекидно достављају писма и телексе Народној банци Југославије тражећи њену интервенцију“. Навели су да су последице таквог понашања „несагледиве“, да су Народној банци и СИВ-у „из целог света“ стизале „претње“ и да су на проблеме упозоравала и југословенска дипломатска представништва: „Укупно пословно банкарство земље је практично блокирано, управо због доцњи и небанкарског понашања Привредне банке Загреб [...] Услед неплаћања камате, поједине иностране банке прете са отварањем поступка доцње и евентуално унакрсне доцње, што би практично значило да се од свих наших банака које су у неком кредиту повезане са Привредном банком Загреб, затражи отплата свих кредита независно од рокова доспелости.“ Наведено је и да се понашање банке граничило „са одсуством одговорности према себи и земљи као целини“.³²

Анализирани извори наводе на још један важан закључак: девизна неликвидност неких банака, недостатак девиза за куповину нафте и других сировина, што је све надокнађивано интервенцијама НБЈ, били су неки од узрока због којих је Југославија скоро сасвим остала без девизних резерви у лето 1982. године. Од новембра 1981. до јула 1982. оне су преполовљене са око 3 на око 1,5 милијарди долара, при чему су резерве НБЈ смањене за милијарду долара, односно за 57%, а резерве које су чуване код овлашћених банака за 436 милиона или за 36%. Ситуација је у стварности била још неповољнија. Девизне резерве овлашћених банака биле су два пута мање од њиховог краткорочног задужења у иностранству. Штавише, од 790 милиона долара девизних резерви овлашћених банака, око 600 милиона је било орочено, односно депоновано у страним банкама. Тиме су девизне резерве које су банке могле да користе за одржавање спољне ликвидности и шалтерска плаћања у земљи биле сведене на минимум. Слично је било и са резервама НБЈ. Међу њима је било око 78 милиона долара монетарног злата и 134,5 милиона долара хартија од вредности, а оне су се могле користити само у случају крајње нужде. Такође, око 300 милиона долара на рачунима код страних банака односило се на средства

³² АЈ-803-167, 167. седница, 12. 1. 1983, Народна банка Југославије, Стр. пов. бр. 11/83.

организација удруженог рада које су радиле за потребе војне привреде и са којима НБЈ није могла слободно да располаже. Дакле, у лето 1982. НБЈ практично више није могла да интервенише девизним резервама у циљу одржавања ликвидности домаћих банака и спољне ликвидности земље. Централна банка је у лето 1982. упозорила „да ових дана постаје актуелна и девизна ликвидност Народне банке Југославије“. Како су у истој ситуацији биле и овлашћене банке, то значи да је Југославија практично остала без девизних резерви.³³

У условима овако дубоке кризе у савезним органима се често осећала подела међу представницима појединих делова земље, јер су дугови неких банака, тј. делова земље, плаћани солидарно, из резерви НБЈ или девизама других банака. За разлику од Хрватске, која није на време измиривала своје обавезе према иностранству, Словенија, БиХ и централна Србија су углавном успевали у томе. Међутим, док су представници Словеније и БиХ често критиковали праксу да поједине републике, тј. њихове банке, не извршавају обавезе према Федерацији и иностранству, представници Србије се махом нису оглашавали, иако су управо на њихове банке као најликвидније у земљи и једине које су задржале углед у свету (Беобанка, Југобанка) сваливане и обавезе других делова земље или потребе Федерације. Посебно је оштар и речит био Хамдија Поздерац (БиХ). Он је у више наврата прозивао Хрватску због неизвршавања законских обавеза према Федерацији и НБЈ и због неизвршавања обавеза према иностранству, које су онда солидарно плаћане девизним резервама НБЈ. Примери сукоба републичких функционера у савезним телима налазе се у многим изворима, али ћемо их илустровати само кратким описом расправе на седницама Председништва ЦК СКЈ 25. августа и 7. септембра 1982. године. Различити интереси појединих република и покрајина више нису скривани. Унутарјугословенске поделе осећале су се на сваком кораку. Ситуацију је Никола Стојановић (БиХ) дочарао опаском да је земља дошла у стање „ко кога, што се тиче девиза, пљачка [...] већ то прелази на онај политички терен нама добро познат – ко је кога, ко на рачун кога“. Инсистирао је да Председништво ЦК СКЈ обавезе републике и покрајине, тј. своје чланове из република и покрајина, да испуне све обавезе по питању издвајања девиза за увоз нафте и обавезе Федерације („Ако то ми не можемо између себе овде, онда не знам шта ми имамо ићи доље у акцију и с ким акцију водимо“). Осећала се разлика између Хрватске, која би без подршке Федерације остала без могућности да плаћа стране кредите, и оних делова земље који су извршавали своје обавезе без помоћи НБЈ, попут БиХ и Словеније. Тако је Јуре Биличић (Хрватска) био свестан да је „Хрватска мало на тапету југословенске јавности“, а Хамдија Поздерац је оптуживао: „Прича се у земљи [...] да неке привреде не плаћају своје обавезе и према иностранству а имају текућу репродукцију [...] док неке привреде улажу средства за отплату обавеза тих привреда а имају много мањи обим производње. Ја више нисам склон да идем у радничке средине и да то браним. То се бранити не може. Ту нема ни економске логике, ту нема ни морала, ту нема ни политике, ту нема ничега [...] Чак се говори да [...] загребачка банка не отплаћује

³³ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 6. седница, 25. 8. 1982, Информација о стању девизних резерви и спољној ликвидности Југославије; АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 6. седница, 25. 8. 1982, Државна тајна, бр. 44/82.

своје обавезе према иностранству, а да сплитска банка нуди девизна средства по штицованом курсу или нуди кредите по великој камати другим банкама.“ Говорио је скоро оптужујућим тоном према републикама које нису извршавале обавезе: „Имам осећај да они који не извршавају своје обавезе имају текућу репродукцију, много већим обим производње, а самим тим и много боље односе у економској ситуацији, па и у политичкој ситуацији. Ми смо сада пред дилемом хоћемо ли и ми слати телексе председнику Извршног вијећа сваки дан да не можемо отплатити [...] па да оптерећујемо и ми таквом праксом или ће Савезно извршно вијеће предузимати одређене мјере према онима који не извршавају своје обавезе.“ Поздерац и Јуре Билић су из седнице у седницу играли „пинг-понг“, како се изразио Билић. Поздерчеве оптужбе Билић је оповргавао и подсећао да је БиХ имала мању производњу, али највеће инвестиције у Југославији. Добио је одговор да су у инвестицијама у БиХ биле укључене и оне за Олимпијске игре. Изричит је био и Андреј Маринц (Словенија) када је захтевао да све републике и покрајине ускладе потрошњу са оствареним дохотком и да се не дозволи „маневарски простор да се у појединим републикама понашамо различито и тражимо неке друге излазе који онда завршавају са емисијом, са неплаћањем рачуна, са задуживањем у иностранству“. Суштину проблема исказао је Никола Стојановић алузијом да су републике и покрајине, које нису извршавале обавезе за увоз нафте, то радиле смишљено, користећи девизе за своје приоритете, полазећи од тога да ће Федерација морати да обезбеди средства за нафту, јер се без ње није смело остати. Тиме је неизвршавање обавеза означио за „крупно политичко питање“. Билић је био незадовољан што је Хрватска била на тапету јавности због девизне великвидности. Негодовао је што се Хрватској „стално подмеће под нос“ неизвршавање обавеза Привредне банке Загреб према иностранству због чега је цела држава имала штете. Иако је његова република због великвидности до тада издашно помагана резервама НБЈ и позајмицама из других банака, тражио је додатну помоћ: „Нама је 40% привреде у Привредној банци Хрватске комитената који сада беже, беже у љубљанску банку, беже у Југобанку и друге банке, у реду што беже, али они извлаче што је позитивно а негативно остаје њој. Према томе, мислим да би сада и ту Народна банка требала ускочити и видети и наћи неко решење, сами не можемо да изађемо из тога.“ Сметала су му говоркања да је Југославија имала две слабе тачке (политичку Косово и економску Хрватску) и закључио: „Треба рачунати да је Хрватска у девизном смислу Југославији 30 година дебело помагала“. ³⁴

Ова дискусија је вођена у лето 1982. када је криза изазвана спољним дугом и великвидношћу земље била већа него икад. Зато је била тако отворена и оштра. Међутим, није једина таква. Спољни дуг је само продубљивао политичку и економску кризу у земљи и антагонизме међу републикама и покрајинама. На површини је била догма о „братству и јединству“, а испод ње оштра борба република и покрајина за сваки долар или динар, као и супротстављени економски и материјални интереси.

³⁴ АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 6. седница, 25. 8. 1982, Неауторизоване магнетофонске белешке; АЈ, 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 7. седница, 7. 9. 1982, Неауторизоване магнетофонске белешке

РЕЗИМЕ

У годинама после смрти Јосипа Броза спољни дуг је био једна од најважнијих манифестација југословенске кризе. За потпуно сагледавање тог питања неопходно је користити документа Архива Југославије, пре свега грађу Председништва СФРЈ, Председништва ЦК СКЈ, Савезног извршног већа и Савезне скупштине. Реч је о веома обимној грађи која се углавном састоји од стенограма и записника седница државних и партијских тела и материјала које су државне установе припремале за њих. Ови извори углавном имају прворазредни значај, јер се ради о поверљивим документима. Они сведоче да је Југославија своју последњу деценију дочекала са око 20 милијарди долара спољног дуга који је био последица неконтролисаног задуживања у другој половини седамдесетих, да југословенске републике и покрајине углавном нису извршавале обавезе према иностранству, осим Словеније, БиХ и централног дела Србије, да је највише проблема са спољном неликвидношћу имала Хрватска, да су југословенске девизне резерве скоро сасвим потрошене 1982. године и да су дугови оних банака, пре свега Привредне банке Загреб, које су постале неликвидне према иностранству, враћани солидарно средствима Народне банке Југославије и других банака.

432

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА**Необјављени извори**

- Архив Југославије (АЈ), СКЈ, 507; Председништво СФРЈ, 803; Савезна скупштина (160)

Литература

- Džonston, Dajana. *Suludi krstaši, Jugoslavija, NATO i obmane Zapada*, Beograd 2005.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspom, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)*, Zagreb, Beograd 2003.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge 1996.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1988.
- Planinc, Milka. *Čisti računi željezne lady. Sjećanja* (priredio i uvodnu studiju napisao Tvrтко Jakovina), Zagreb 2011.
- Селинић, Слободан. *Србија 1980–1986: политичка историја од Тума до Милошевића*, Београд 2021.
- Woodward, Susan. *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington 1995.

Dr Slobodan SELINIĆ

**DOCUMENTS OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA
ABOUT THE EXTERNAL DEBT OF YUGOSLAVIA
AT THE BEGINNING OF THE EIGHTIES OF THE
TWENTIETH CENTURY**

Summary

In the years after the death of Josip Broz the external debt was one of the most important manifestations of the Yugoslav crisis. To fully view that problem it is necessary to use documents of the Archives of Yugoslavia, material of the Presidency of the SFRY, the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia, the *Federal Executive Council*, and the Federal Assembly in the first place. It is a very voluminous material that mostly includes transcripts and congressional records of state and Party's bodies, and the material which state institutions prepared for them. These sources are mostly of primary importance because they were classified documents. They provide evidence that Yugoslavia in its last decade had a 20 billion dollar external debt, that the debt was a result of an uncontrolled borrowing during the second half of the seventies, that Yugoslav republics and provinces did not honour their obligations except Slovenia, Bosnia and Herzegovina and Central Serbia, that Croatia had the most problems regarding external liquidity, that Yugoslav foreign exchange reserves were almost spent in 1982, and that the debts of the banks, Privredna banka Zagreb in the first place, that became internationally insolvent were being paid back with the means of the National Bank of Yugoslavia and other banks.